

**СРПСКА ПЕРИОДИКА ИЗ ОБЛАСТИ МЕДИЦИНЕ С КРАЈА
19. ВЕКА – СТАРИ ФОНД УНИВЕРЗИТЕТСКЕ
БИБЛИОТЕКЕ У БЕОГРАДУ**

Мр Гордана Лазаревић, Драгана Михаиловић
Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Београд

Сажетак

Рад осветљава српску периодику с краја 19. века која се бави темама значајним за историју наше медицине. Издвојили смо два часописа из области медицине, хигијене и унапређења народног здравља који су у Србији излазили од 1881. године, а налазе се у оквиру фонда Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду. Ова гласила представљају драгоцену сведочанства о овом историјском периоду, специфичном по просветитељском полету наших лекара. Осим стручних часописа из области медицине (*Народно здравље* и *Српски архив за целокупно лекарство* са подлистком под насловом *Народно здравље*), описана су и два часописа за „књижевност, уметност, поуку и друштвени живот“ (*Отаџбина* и *Млада Србадија*), дат је општи преглед самих часописа и издвојени су посебно интересантни чланци. У овим часописима уредници, аутори чланака и сарадници бавили су се и ширим социјалним и државним питањима и проблемима, као и просветитељским радом. Оснивачи и уредници ових часописа велика су имена српске медицине, попут др Владана Ђорђевића, др Милана Јовановића Батута, др Јована Данића и других угледних стручњака тог времена. Наши лекари писали су о темама које превазилазе оквире биомедицинских наука, народним језиком, јасним формулацијама, сугестивно, настојећи да пробуде свест људи о томе колико је важна превентива и побољшање квалитета живота за наше здравље.

Настојале смо да не превидимо и прилоге из других области којима су се бавили наши свестрани лекари, јер би се тиме изгубила потпуна слика гласила, као и због чињенице да нам пружају увид у шири културни контекст Србије тога доба.

Кључне речи: српска периодика, српска медицина, просветитељски рад, крај 19. века.

Изучавање историје српске периодике пред истраживача поставља велике изазове, посебно дилему како аналитички савладати огромну

материју, шта издвојити и шта никако не испустити када се представљају поуздана сведочанства једног времена и када се настоји да се истакне значајна улога периодике у друштвеном животу тадашњих Срба.

Србија је током 19. века била поприште великих друштвених промена и несигурности, бурних политичких превирања и напора за стварање државног апарата као и успостављања судско-законодавне власти.

Тај период обележава и почетак изласка неколико важних часописа.

Грађа објављивана у том периоду указује нам на горуће проблеме српског друштва, откривајући нам упорну борбу органа управе за стабилизацију заједнице, кроз успостављање брачне и породичне сигурности. О томе нам, поред званичних докумената – закона донесених на Првој законодавној скупштини у ослобођеној Србији маја 1804. године којима би требало уредити породични живот становника Србије, нарочито сведоче бројни извештаји и поучни чланци објављени у периодици тога доба.

Наиме, почетком 19. века установљена су Правила војна и народна или Карађорђево законик, којим је, поред основног циља да се у војсци заведе ред, настојано да се искорене лоши обичаји „да се Србима бели свет не смеје“. У оквиру тих Правила, четири параграфа (27-30), баве се брачним проблемима, међу којима се, сасвим природно за оно време убраја отмица девојака – „Ко отме девојку силом тај женик, кум, стари сват шибу да прче, а други штаповима да се кажњавају, девојка да се пусти, и за кога она оће нека се уда. Свештеник који венча отету девојку да се лиши парохије и да за живота нигди добити је не може“, развод – „Жена и човек заном венчани који су, распустити се не много без велика узрока и велика суда и владике“ и ванбрачно зачеће, којим се уједно покушава решити раширен проблем чедоморства „жена или девојка која роди без мужа дете, заповест да се изда да никако се не би усудила удавити дете но слободно нека га рани, или ако је веома стидно, то може однети и на пут оставити куд људи сваки час пролазе, да који нађе, примиће и ранити га. Ако би се усудила удавити, и она се осуђује на смрт, без икакве далше милости, за узрок што је убила човека на свету“.¹ Суд је радио на основу ових прописа, али и „по разуму и обичајима“.

Половином 19. века, власт је већ била централизована и сви извештаји потребни за добро функционисање државе сливали су се у одређена министарства, потом прегледани даље достављани Државном савету, који је кнеза упознавао са приликама у земљи. Извештаји о најважнијим догађајима у округу односили су се на периоде од петнаест дана, месец, тромесечје, годину дана. Рађени су по јединственом обрасцу за целу земљу по систему одговора на питања. Извештаји почињу са одговором на питање *шта ради наш народ*, затим следе одговори на питања – прво о здравственом стању становништва, па о крађи, пожарима, дешавањима на границама итд. поуздано осликавајући прилике у друштву. На осно-

1 Извор информација о законима који се односе на породични живот Срба крајем 19. века : Породичне и брачне (не)прилике у Србији (19. век) / Зорица Дивац.

ву података из ових извештаја власт је покушавала да законима, уредбама, правилима и саветима реши најшире заступљене проблеме. Многи од ових извештаја сачувани су захваљујући објављивању и у периодици тог времена. Издвајамо извештај начелника санитета др Владана Ђорђевића² о хигијенским и осталим навикама већине становништва Србије. Наводи се да је пост у Србији (четири велика годишња поста, као и свака среда и петак) штетан по здравље имајући у виду напоран целодневни посао сељака, да се „већина народна храни самом пројом и незапрженим пасуљем“, да у школама нема елементарних хигијенских услова, али су зато „апсане приличне“, болнице су крајње оскудне, а цветају заразе и надрилекарство. Собе у којима сељаци живе мрачне су, прозори без стакла, облепљени папиром и закуцани дрвеним даскама, „петролеум све више продире... Сами сељаци, кад им шкодљивост те лампе приметим, признају да кад сутрадан устану и искашљу се, гараве лопте искашљу, а деци су и ноздрве чађаве. Ретко која соба, и то у ког интелегентнијег, да има кревета, махом поњаве“...У таквој соби жене се порађају. „Христос се родио у сасвим хигијенским просторијама, у пространој штали на мирисном сену; Србин се рађа у мраку, а његова мајка лежи на дроњцима, који ни зашта више нису, па су од некуда нађени да се само чисте поњаве не укваре.“ Али није боље ни у градовима код средњег сталеза – „ту се, истина, порађа у кревету, али се подмећу прљави џакови или поцепане поњаве, да се не би покварили душеци“... И поред чињенице да у селима школа постоји 30 година и коју су сви „прошли“, ипак, приликом регрутације од свих тих ђака само двоје знају да читају и пишу, 15 не знају да пишу али по мало сричу, остали ни толико“.

Ипак, наука која се традиционално сматрала магијом или пак сколастичком доктрином, брзо се пробијала у јавни живот, о чему опет најбоље сведоче странице наших часописа који су тада излазили. У тако узбурканој атмосфери буди се просветитељски дух „учених Срба“ и знаменитих личности, патриотски дух и неугасива жеља за побољшањем квалитета живота и буђења свести о неопходности развијања здравствене културе српског народа.

Као што то одувек бива, најновија достигнућа и сазнања из природних и друштвених наука, полет стваралачих уметничких идеја, прво су објављивана и забележена у стручним часописима. Тако у њима можемо пратити развој нових идеја и различите видове активности људског духа одређене епохе. „Највећи и најважнији задатак људи од науке је да се труде да резултате до којих је наука дошла, популаришу и распрострау у што већу масу. Јер наука само тако може имати културно-историјску моћ, ако се људи који науци служе трудили буду да науку и изван свог уског круга распрострау у што већу масу... како би утврдили и створили широк и слободан поглед на природу и човека...“, пише Владислав Каћански у осмој

2 Здравље у Србији 1879., Отаџбина V, 116,161,404

књизи часописа *Отаџбина*. Уколико су часописи тематски разноврснији и свеобухватнији, као и број сарадника већи, представљају драгоценији извор за проучавање горућих проблема свакодневног живота становништва, културних прилика и праћење тока развоја науке и уметности одређеног доба.

Имајући ову чињеницу у виду, у овом раду посветили смо пажњу и часописима који имају један шири концепт и баве се науком и оптедруштвеним питањима, а које су опет основали и уређивали великани наше медицине.

Један од веома значајних показатеља колико су крајем 19. века српски лекари, индивидуалним напорима или у оквиру друштава, неуморно радили на просвећивању стновништва у области здравствене културе и хигијене је и пораст броја стручних радова и публикација објављиваних у Србији у ово време реформи и просветитељског полета³.

Година	бр. објављених радова
1870	12
1875	29
1880	42
1885	33
1890	31
1895	403

Часопис *Млада Србадија*, гласило Уједињене омладине српске, почео је да излази у Новом Саду 1870. године. Током прве године, пун наслов је гласио: „Млада Србадија – лист Уједињене омладине српске за књижевност и науку“ под уредништвом Антонија Хаџића (1833–1917), истакнутог књижевника, правника, секретара и председника *Матице српске*, управника *Српског народног позоришта*, који је осим овог часописа, током живота уређивао и *Летопис Матице српске*, као и *Зборник позоришних дела*.

Часопис је био тематски подељен, а део *Где је што упућивао* је читаоца на следеће рубрике: *Песме*, *Новеле и приповетке*, *Чланци научни, поучни и забавни*, *Књижевност и критика*, *Различити саставци*, *Омладински одбор* и *Ситнице*.

Већ следеће, 1871. године, часопис се издаје и штампа у Београду, уредник постаје Милан Кујунџић (1842–1893), српски филозоф, писац и политичар, један од првих професора филозофије у београдској *Великој Школи*, члан *Српске краљевске академије*, председник скупштине Србије и министар просвете. Од тог тренутка, пун назив мења се у: „Млада Србадија – лист за поуку, за уметност и јавни друштвени живот” и такав оста-

³ Публикација Библиографија српске здравствене књижевности : 1757-1918 др Ристе Јеремића изузетно драгоцену за истраживања историје српске медицине

је све до гашења. Задржан је део *Где је што*, али је концепција измењена, па часопис има само три рубрике (*Из јавног друштвеног живота*, *Из поуке* и *Из уметности*) са 15 тематских подрубрика.

Овај часопис издавала је *Уједињена омладина српска*, политички покрет основан 1866. године у Новом Саду. На оснивачкој скупштини утврђени су основни циљеви овог покрета: јачање свести о славној прошлости, утврђивање братске заједнице, развитак човечанских врлина, свеколики напредак Срба и просвећивање Срба кроз културу и образовање а парола је била „Српство све и свуда“.⁵ Ова организација била је изразито словенофилска. Уједињена омладина српска је у својим редовима окупљала знамените Србе тога доба као што су: Јеврем Грујић, Светозар Милетић, Никола Пашић, Никола I Петровић, Марко Миљанов Поповић, Лазар Томановић, Валтазар Богишић и многе друге.

Због својих слободарских и прогресивних идеја које је пропагирала и за које се борила, као и због великих достигнућа на пољу просвете и културе, она је попримила и шири, јужнословенски карактер, развивши се на простору Хрватске, Далмације, Босне, па чак и Бугарске. У Кнежевини Србији оштро се супротстављала конзервативном режиму кнеза Михаила Обреновића, због чега је била прогоњена. Ова организација прва је покренула питање еманципације жена, о чему сведоче странице овог часописа, и њени чланови наилазили су на жесток отпор конзервативаца и цркве, јер су, између осталог, тражили да се и српске девојчице образују под истим условима као и дечасти.

И власти у Бечу су са великим негодовањем пропратиле оснивање *Уједињене омладине српске*, коју су убрзо потом ставиле под сталну полицијску присмотру. Скупштина Омладине у Вршцу 1871. била је и последња – учесници су одбили захтев власти да чланови омладине буду само Срби из Угарске. Тада су вршачки јавни бележник и владин комесарпустили скупштину и забранили омладински покрет. Кад је рад ове организације био забрањен у Србији и Војводини, седиште Омладине постало је Цетиње, а своје идеје пропагирани су у листовима *Глас Црногорца* и *Панчевац*.

У оквиру фонда периодичних публикација Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду налазе се укорићена издања часописа *Млада Србадија* за 1870. и 1871. годину.

Чланци са темом здравственог просвећивања су прве године излажења у ствари преводи дела страних аутора а смештени су у рубрици *Чланци научни, поучни и забавни*. Издвајамо најинтересантније: Како ваља неговати зубе, Неговање очију, Употребљавање алкохолних пића и њихов уплив на човечији организам, Женско здравље и лепота по др Рекламу, Срце и уплив живаца на њега-популарно физиолошко предавање (нажалост, у то време аутори и преводиоци потписивали су се само иницијалима, тако да ауторке нису могле са сигурношћу да утврде њихова пуна имена)

У бројевима часописа из 1871. године у оквиру рубрике *Из поуке*, у поглављу *О природним знањима* наилазимо на изузетно стручно преведена дела страних аутора са темама из области здравствене културе: Шта вреди гимнастика, Глад и жеђ – из Љујсове физиолођије, Здрави ваздух – али и оригиналне радове – О кави и млеку – беседа др Лазе Стевановића у Алексинцу, Зао гост од др Милана Јовановића, чланак о колери у коме, измађу осталог, аутор пише: „Кад почне колера да крстари околу нас, а нарочито кад видимо да се ближи нама, морамо најпре пазити да нам живот буде правилан. Не мислим да треба аскетично да се уздржавамо од сваке усаде живота...само ваља поврх њега да ставимо начело умерености“.

У слободарском духу и са изразито националним карактером *Млада Србадија* није била по вољи владама у Београду и Бечу, те је забрањивана, и након само две године излажења, 1872. године, овај часопис је угашен.

Часопис Српски архив за целокупно лекарство основан је две године по формирању *СЛД*, 1874. године, на Другом редовном састанку. Први број изашао је исте, 1874. године, а уредник је био, како је стајало на насловној страници часописа „садањи секретар Срп. лек. друштва“ др Владан Ђорђевић.

Слично концепцији часописа који су у том историјском периоду настајали на тлу Србије и *Српски архив* је био подељен на рубрике, а део *Где је што* упућивао је читаоца на :

I део Оригинални чланци

II део Преводи

На почетним странама часописа били су редовно штампани извештаји са састанака *СЛД*.

Године 1895. долази до потпуне промене уређивачке концепције, те нови уредник, др Милан Јовановић Батут, почиње изнова рачунање година излажења часописа. Због Првог светског рата, часопис је престао са излажењем током пет година, у периоду од 1914–1919. године.

Изузетно је редак пример да један стручни часопис има тако дуг век излажења и континуирано високе стандарде када је реч о квалитету у избору научних и стручних радова, захваљујући чему је стекао високи углед у земљи и иностранству.

Извесна неуједначеност у опису часописа последица је чињенице да је, када је реч о Српском архиву за целокупно лекарство, знање чланова Секције за историју медицине *СЛД* и наших саговорника много веће и студиозније од нашег.

Народно здравље – лекарске поуке народу, заправо није било самостално гласило, већ додатак часопису *Српски архив за целокупно лекарство*. Почео је да излази у јануару 1896. године, а његов уредник био је др Јован Данић (1854–1924), један од утемељивача савремене српске

психијатрије, управник болнице за душевне болести, председник Главног санитетског савета, почасни члан Медицинске академије у Риму.

Излазио је у Београду, прво недељно, а затим једном месечно и штампан је, као и *Српски архив за целокупно лекарство* у Државној штампарији Краљевине Србије, доносећи углавном популарно писане поуке за народ.

Садржај нас упућује на следеће рубрике, означене римским бројевима:
I Чланци из поуке о чувању здравља, нези болесника и лечењу болести

II Подлистак

III Белешке

IV Ковчежић (са поднасловима Јавне прилике и Породица)

V Пошта

Испод друге рубрике налазила се подрубрика *Памтите*, којом је уредништво упућивало читаоца на којим се страницама налазе одштампане мудре мисли и савети знаменитих личности, народне умотворине и пословице, тематски везане за побољшање квалитета живота. У истом маниру, на крају сваког појединачног броја, испод последње рубрике постојале су и подрубрике *Питања* намењена читаоцима заинтересованим за постављање различитих питања из области здравља и хигијене, као и подрубрика *Читајте* са препорукама о стручним публикације из области медицине и здравственог просвећивања.

У оквиру фонда периодичних публикација Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду налазе се укоричена издања часописа од 1896. до 1914, последње године излажења.

Још један часопис истог наслова – ***Народно здравље***, почео је да излази у Београду 1881. године, а издавало га је Санитетско одељење Министарства унутрашњих дела.

Уредник, др Владан Ђорђевић, на почетним страницама првог броја у свом реферату министру унутрашњих дела, између осталог пише: „Да би се извела санитетска реформа у Србији, наше је законодавно тело вотирало законе о уређењу санитетске струке и о чувању народног здравља... *Народно здравље*, орган Министарства унутрашњих дела за јавну хигијену, судску медицину, санитетску полицију и ветеринарство... Излази сваке недеље по један пут а по потреби и више пута... Врло је вероватно да би овај лист имао најмање 500 приватних претплатника које у Србији, које у иностранству.“ Овај реферат написан је 21. априла 1881. године, а истог дана одобрен је почетак изласка часописа од стране министра унутрашњих дела Милутина Гарашанина.

Часопис је тематски био подељен на следеће рубрике:

A. Службени део

B. Научни и поучни део (у оквиру овог дела у току 1881. и 1882. године постојале су рубрике *Ветеринарство* и *Белешке*)

Своје стручне прилоге у овој рубрици потписивали су истакнути лекари тог времена, значајна имена српске медицине као што су др Лаза

Стефановић, др Јован Валента, др Милан Јовановић Батут, др Владан Ђорђевић, др Павле Мантегаца, др Лазар М. Димитријевић, др Јован Данић.

Издавајмо неке од најинтересантнијих наслова који упечатљиво сведоче о здравственој култури и хигијенским навикама становништва у Србији: Не купајте се одмах после ручка, Не парите се чим назебете, Против употребе заражених хаљина, Чувајте се промахе, Канализација и набавка добре воде за пиће...

Најплоднији сарадник часописа за област ветеринарске медицине свакако је био ветеринар Тодор Петрашковић почасни члан СЛД, изузетно цењен због свог знања и стручности.

Од бр. 9 (1884) одговорни уредник постаје др Јован Д. Данић.

У оквиру фонда периодичних публикација Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду налазе се укоричена издања часописа од 1881. до 1885. године.

Часопис је под истим именом излазио и од 1895–1911. године, сада под уредништвом др Милана Јовановића Батута.

Др Владан Ђорђевић био је власник и уредник **Отаџбине**, једног од најзначајнијих часописа с краја 19. века у Србији, од његовог оснивања 1875. године све до последње године његовог излажења 1892. године (тачније до XXX књиге). Последње три књиге уређивао је др Милан Јовановић Батут, поштујући концепцију његовог оснивача. Излазио је месечно непуних 11 година, са прекидима 1876–1880. године и 1883–1887. године. Укупно је објављено 129 свезака у 32 књиге на 21000 страница. Штампан је у Београду.

Неубичајено за то време, прве свеске часописа нису садржале програмски уводник нити податке о редакцији. Уместо програма први број красила је фотографија лепе Наталије Петровне Кешко, заручнице Његове светлости Кнеза Српског Милана Обреновића IV, а уместо података о уређивачком одбору великим словима стајало је име власника и уредника др Владана Ђорђевића. „Ова два знака имају“, према тумачењу Владимира Јовичића „тежину програмских обележја, не због тога што ће *Отаџбина* у ликовном погледу остати до краја излажења искључиво везана за портрете династа (без иједне друге илустрације и вињете), нити што ће др Владан Ђорђевић, иначе лидер Напредњачке странке, испунити својим прилозима велики број страница *Отаџбине*, већ пре свега“, наглашава Јовичић, „што је друштвено-политичка оријентација овог часописа државотворна, а у појединим рубрикама и режимска, обреновићевска“⁴.

На почетку прве књиге објављена је песма Ђуре Јакшића „Отаџбина“ и сматра се да је она наговестила идејне смернице и програм овог часописа.

Часопис је објављивао прилоге из области књижевности (песме, приповетке, новеле и романи, путописе), науке (расправе и чланке о просве-

4 Часопис Отаџбина: библиографија 1875-1892 / Владимир Јовичић. - Београд : Институт за књижевност и уметност, стр 20.

ти, филозофији, природним и математичким наукама, хигијени и лекаству, историји), као и друштвеног живота (политички, правни, уметнички, војнички прилози). Према прилици била је увођена и рубрика *Јавна говорница*, као и разне друге рубрике и подрубрике у зависности од теме заступљене у одређеном броју. Сваки број садржао је и библиографске податке о публикацијама које су се јављале у датом временском интервалу.

„Тешко је тачно утврдити у коликом је тиражу штампана *Отаџбина*, јер Уредништво о томе не даје прецизне податке, али се у неколико наврата жали на политичке страсти и политичке листове који остављају читаоце равнодушним према озбиљнијим књижевним публикацијама“, како пише Владимир Јовичић. Чињеница је да се број претплатника мењао у току једне године. У својим *Успоменама* др Владан Ђорђевић напомиње да је за прву свеску у 1887. години имао чак 2287 претплатника, док је за четврту свеску тај број спао испод половине (1040). Имајући у виду тврдњу Андре Николића, да политичке новине у то доба могу имати 1500-2000 претплатника, и то углавном несталних претплатника, док књижевни и слични часописи у Србији не могу рачунати на већи број претплатника од 500, ови подаци говоре нам колики је углед у српском народу имао овај часопис, као и његов власник и уредник. Тако је *Отаџбина* у неком периоду стајала финансијски одлично, а понекад веома лоше, те је у тим ситуацијама често помагао двор, а чак је и једном приликом министар просвете Стојан Новаковић помогао откупивши комплете часописа за 800 динара и поклонивши их ученицима средњих школа.

Свеобухватност, академска озбиљност, актуелне теме и осавремењење језик *Отаџбину* чине једном од најзначајних периодичних публикација тог времена у Србији. „На њеним страницама се догодио велики прекрет наше књижевне и научне мисли од романтизма ка реализму и од идеализма ка научном позитивизму. Тај значај се најпре огледа у огромној популизаторској улози *Отаџбине* на пољу науке, као и у афирмисању неколико најбољих српских приповедача. Безмало сва најзначајнија имена српске књижевности и науке, и то из свих научних области, јавила су се, често по први пут, на простору од тридесет и два тома *Отаџбине*“⁵.

Међу знаменитим личностима наше културне историје, сарадницима *Отаџбине* – Ђуре Јакшића, Стевана Каћанског, Војислава Илића, Симе Матавуља, Лазе Лазаревића, Стојана Новаковића и др, издвајамо имена српских лекара који су објављивали популарне и научне студије из области медицине, као и литерарна дела – оснивач др Владан Ђорђевић, Милан Јовановић Батут, Јован Јовановић Змај, лични лекар краља Александра Обреновића Едуард Михел, санитетски пуковник Димитрије Герасимовић, лекар и официр руске и црногорске војске Анта Гвозденић, лекар Лазар Докић који се нарочито занимао за истраживања из

5 Часопис *Отаџбина*: библиографија 1875-1892 / Владимир Јовичић. - Београд : Институт за књижевност и уметност, стр 13.

области биологије као и војни лекар и шеф цивилног санитета Радмило Лазаревић, лекар и правник Петар Миљанић, др Сава Петровић чијом заслугом ми данас уживамо у ботаничкој башти⁶, др Милан Ј. Радовановић управник Државне болнице...

„И обимом и стваралачким ауторитетом сарадника *Отаџбина* је у свом времену без премца“, пише аутор њене библиографије Владимир Јовичић. „Ниједан други часопис није толико обима, нити у својим садржајима може показати толико знаменитих књижевних и научних посленика; ниједан од њих није на толиком тематском распону – од војне вештине и законодавне делатности до лирске поезије и библиографија нових књига – остајао релативно уједначеног нивоа... Зато је потпуно оправдано мишљење да је часопис *Отаџбина* кичма часописног живота у Србији крајем XIX века и да се његовом појавом средиште часописног живота коначно пресељава у Београд“⁷.

Српска периода с краја 19. века драгоцено је сведочанство колико су широког образовања, опште културе и савремених схватања, а изнад свега истински племенити били наши лекари. Говорили су и писали о темама које превазилазе оквире биомедицинских наука, народним језиком, јасним формулацијама, сугестивно, настојећи да пробуде свест људи о томе колико је важна превентива и побољшање квалитета живота за здравље нације.

Библиографија

1. *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године* / Јеремија Д. Митровић. – Београд : Просвета, 1984.
2. *Библиографија српске здравствене књижевности : 1757-1918* / Ристо Јеремић. – Београд : Српско лекарско друштво, 1947
3. *Породичне и брачне (не)прилике у Србији (19. век)* / Зорица Дивац.
4. *Часопис Отаџбина : библиографија 1875-1892* / Владимир Јовичић. – Београд : Институт за књижевност и уметност, [б. г.].
5. *Народно здравље* / одговорни уредник Владан Ђорђевић. - Год.1(1881/82) . - Београд : Санитетско одељење Министарства унутрашњих дела, 1881/82.
6. *Српски архив за целокупно лекарство = Archivum Serbicum pro universa scientia et arte medica recipienda* / уредник Владан Ђорђевић. - Књ.1 (1874).- Београд : Српско лекарско друштво, 1874.

⁶ на његово инсистирање краљ Милан је поклонио Великој школи имање за ботаничку башту

⁷ *Часопис Отаџбина*: библиографија 1875-1892 / Владимир Јовичић. - Београд : Институт за књижевност и уметност, стр 182.

7. *Народно здравље* : лекарске поуке народу / уредник Јован Данић. - Год.1(1896) . - Београд :Српско лекарско друштво, 1896. Додатак часопису : Српски архив за целокупно лекарство.

8. *Отаџбина* : књижевност, наука, друштвени живот / уредник Владан Ђорђевић. - Год.1, књ.1, св.1 (1875)- год.11, књ.32, св. 129 (1892). - Београд : Државна штампарија, 1875-1892.

9. *Млада Србадија* : лист Уједињене омладине српске за књижевност и науку / уредник А. Хаџић. - Год. 1, бр. 1 (1870) - Год. 3, бр. 47 (1872). - Нови Сад : Уједињена омладина српска, 1870-1872.

